

Entretien d'un philosophe: Diderot (1713-1784)

Joxe A. Otaegi

Rue Saint-Honoré. Les Halles inguruan ostrak afaldu, zoragarria da batzutan mundua, makina bat euskaldunek eramango zuen sorpresa, etxe baten horman «Hemen hil zen Krisostomo Arriaga» deskubritzeko begien aurre-aurrean. Hemen hil zen, beraz. Joan Krisostomo. Haize izpirik ez dago Parisen. Argi epel, hori bat.

Harat-honat pasian jarraitu dugu, hainbat kaleren inportantzia historikora lerratzen zaigu axolagabeko solasaldia. Historia handia eta historia txikia, honelakoxe kaleetan egin da. «Eta jendeak ez du jakin ere egingo!». Esate baterako, Entziklopedia jaio ere kale honetantxe jaio zen. Madame Geoffrin-en saloietan.

Ilustrazioaren krema eta florea biltzen omen zuen Madame Geoffrin-en «royaume de Saint-Honoré»k. Hala deitzen zioten. Marivaux, Marmontel, Grimm, Helvetius, batez ere d'Alembert. Batez ere Diderot, esan beharko dugu aurten. Kale honetantxe abiatu zuten denen artean Entziklopedia. Madamek izpiritua eta subentzioa ematen zuen, gozotasuna. Lana: Voltaire, Montesquieu, Fontenelle, Buffonek beren lankidetzaz agindu zuten; seguru, Rousseau ere etorriko zela; d'Alembert buru-belarri lanean sartua zebilen. Diderot zen proiektu guztiaren zuzendaria.

«Ba, hain zuzen aurten da berrehun urte Diderot hil zela», esan du norbaitek, Peñafloida, Bergarako Erret Mintegia eta ez dakit zer gehiago aipatu ondoren. «Heriotza xeble bat, ia komikoa». *Le premier pas vers la philosophie, c'est l'incredulité*, esan zuen hil

baino lehentxeago. Gero hil, ateista bezala hil zen, noski. Baina suhiak 1.500 liberako hileta solemnea agintzen zuela eta, Saint-Rocheko bikarioa prest egon zen Diderot bere elizan hobiratzeko, azkeneko mementuan konbertitu egin omen zela esanez. «Ateista hutsa bera, eta sakramentu guztiekin lurperatu zuten».

Eztabaidatxo bat sortu da segituan, ETako batzurekin azken denboran erabili diren hobiratze-moduengatik. Denok ados ginen, edozein kasutan ere hildakoaren borondateari errespetoa zor zaiola. Ekibokatu izan balitz ere, berdin da. Diferentziak borondate horren formazioan zeuden. Norbere gustua, ala kolektibitatearen mentalitatea eta hobiratze ritualak hobetsi behar ote liratekeen. «Kontua ez da sinestea ala ez sinestea. Kontua heriotzaren sentido soziala da, bizitzearëna bezalaxe. Herriaren izenean borrokan bizi eta gero, ezin eroriko gara indibidualismoan justu hiltzeko mementuan. Bere bizitza herriaren instrumentu bezala justifikatu duenak, ez dauka heriotzan instrumentu berdina ez izaterik, bere gogo partikularra egiteko». Gehienera, halere, ridikuloa iruditzen zaie, sinesgabea izan eta gero Elizako zeremonia artean hobiratzea. «Horregatixe, hain zuzen; heriotzarena ezin izan daitekeelako bizitzarenaz beste sentido bat». Ez dut uste inori asko inporta zitzaienik.

«Dena dela, nik neuk Dideroten kasua ez dut hain komikoa ikusten, berrasi du norbaitek haria. Idatzirik erantzuna zion berak Mariskalesari: «hiltzeko puntuan bazeunde, Elizaren zeremonietara makurtuko zinateke? —Horixe egingo nukeela!».

—Absurdua da!

—Ez, ze ikusi egin behar bait da sinesgabe edo ateista izatea ere zer den kasu bakoitzean. Erabat arrazoizkoa eta elementala iruditzen zaigu, zer sinesten du kristau horrek, galdetzea; zer sinesten du mohametano horrek, antzinako euskaldun hark. Eta berdin-berdin galdetu beharra dago: zer da sinesten ez duena ez-kristau horrek, ez-mohametano horrek?

—Eza eza duk eta kito, ez zegok beste misteriorik.

—Dagoen misterioa pertsona bakoitzaren egintza kontziente guztiena duk eta ez duk gutxi. Egunero ikusten duk, sinesten dutenen kasuak denak desberdinak direla. Ernesto Cardenal eta Heinrich Böll edozeinek zekik ez direla Toledoko Artxapezpikua. Ez sinestea, ordea, beti gauza bera eta berdina balitz bezala hartzen diagu. Eta ez. Pertsonak bezalaxe, mila modutako sineste eta ez sinesteak egon behar diate, sineste eta ez sineste inteligenteak behintzat. Utzikeriaz, edo alferkeriaz eta nagikeriaz, edo tradizio hu-

tsez, modaz, konbentzio eta erosotasun sozialez egitekotan, seguruenik berdintsuak dituk sineste guztiak eta ez sineste guztiak. Baina orduan sinetsi ala ez sinetsi ere berdintsu izango huke.

—Ez dela berdin, alegia, Marxen ez sinestea eta Dideroten ez sinestea.

—«Zu al zara ezertan sinesten ez omen duena?», galdetu zioan Dideroti Mariskalesak.

—Bai.

—Baina zure moraltasuna sinestun batena da...

«Eta zergatik ez?» —«Zein motibo dauka sinesgabeak zintzoa izateko?». Gaiztakeriak hil ondoren zigorrik ez badu, ez egiteko arrazoirik ez dagoela, pentsatzen zian, jende askok orain ere bezala. Eta Diderotek: jaiotzatiko neure plegua, hezkuntza, nahi duzuna, eta gero, azken batean, neure konbikzio arrazoizkoa, «qu'à tout prendre, il vaut mieux, pour son bonheur dans ce monde, être un honnête homme qu'un coquin». Horixe da dena, Madame la Maréchale, eta besterik ez dago.

—Hori morala duk, ez erlijioa, eta moral deskarnatu bat, gainera. Ze, jende askori erlijioak ematen dion indar morala begien bistan bait dago, hamar ume izan zituzten geure ametatik hasi eta Nikaraguaraino. Heuk esan duk, eta orain erlijioa eta morala banatu egin nahi dituk.

—Ez dizkiat nik banatzen. Baina banatuta daudenean banatuta zeudek eta esango didak nola egoten diren jende gehienarengan. Egon dauden bezalaxe hartu behar dituk, horixe duk kontua. Barentzak erlijioak ez dik ezer esan nahi; besteari lagundu egiten zioke bere moraltasunean, hirugarrenari enbarazo. «Il en est de la religion comme du mariage, esan behar. Le mariage, qui fait le malheur de tant d'autres, a fait votre bonheur et celui de M. le Maréchal. La religion, qui a fait, qui fait et qui fera tant des méchants, vous a rendue meilleure encore; vous faites bien de la garder».

—Oso tolerantea.

—Oso ilustratua eta galantea batez ere. Pertsona interesgarria ematen dik Mariskalesa horrek. Azkenean Münster-en bizi eta hil omen huen gainera.

Obligaziozkoa zen denok barre egitea. Kuriosoa da, nolana ere, Dideroten adiskiderik onenak beti alemanak izan omen zirela, Grimm eta d'Holbach bereziki. Goethek «egiazko aleman»tzat jotzen du, Schiller-ek imitatu egiten du, eta itzuli; Hegelen Fenome-

nologian Dideroten influentzia nabarmenak omen daude, eta Markek bere autore kuttunena aitortzen du.

Kontua ez da nik ala zuk erlijioa eta morala banatzea, edo ez banatzea. Kontua da pertsona bakoitzarengan nola ematen den. Gizarte bakoitzean zer gertatzen den. Konkretuki ematen den moduan zer eragiten duen. Zer balio duen barruti bakoitzean. Politikan, adibidez. Edo negozioetan. Hau da, erlijioak moralitasunari ezer gehitzen al dion, eta non, eta nola. Administrari katoliko deboto batek, aitortu eta arima festarako prestatu, eta agian pixka bat gutxiago lapurtzea Bazko bezperan biharamunean baino, oso posible da. Zertxobait da, erlijioaren alde on hori. Baina une berean erlijioak eragiten dituen ezinikusiak eta gerrak eta kiskalpenak eta Inkisizioak ere zertxobait baino gehiago dira, erlijioaren emaitzak bait dira horiek ere. Eta Diderotentzat bederen ez du balio, horiek «abusadioak» eta ondorio okerrak direla esateak: munduko gauzarik inportanteena Jainkoa deklaratzeko, eta une berean Jainkoa ulertezinezkoa deklaratzeko, gizonen arteko akordioa ezinezkoa deklaratzeko da, hain zuzen punturik inportanteenean. Gero ondorio «okerrek» zuzen-zuzen eta aisa segitzen dute.

Ez du balio, kristautasuna Jainkoak errebelatua dela esateak ere, eta ez dela beste edozein erlijio bezalako, eta bera dela egiazko moralitasuna, denok obeditu beharrezkoa. Sinesten dutenak eta sinesten ez dutenak daude. Eta, lehenengo, kristautasuna erlijio errebelatua bada, eta sinesmena Jainkoaren argia eta grazia baldin bada, berak doan emana, sinestea ez dago gure esku, eta sinesten ez duena, Jainkoak argirik eman ez diolako da. «Mais, est-ce que celui qui fit les sots les punira pour avoir été sots?».

Sinestu, ez sinestu, errebelazio eta grazia kontua baldin bada, gizonak ez daki ezer Jainkoa zer dabilen eta hobe du, hori dena isilik dagoenari utzi eta, bera ere isildu. Jainkorik ez baldin badago, ez da ezer pasa; eta baldin badago, Diderotek espero du, bere kontzientziaren arabera xalo eta zintzo jokatu duena, Jainkoak ez dezakeela zigor eterno batekin kastiga, bere uste sinesgabeetan ekitabatu izan balitz ere. Igoal hanka sartu du, bai, baina «si ce n'est pas une vertu que d'avoir de l'esprit, ce n'est pas un crime que d'en manquer». Sinesgabeak ere badauka bere uste ona eta bere esperantzak edo desesperantzak edukitzea, eta bere morala, Jainkoarekin kontatu gabe.

—Horrek denak Matusalem baino testuinguru zaharraoetara garamatzak, motel! Diderotek sinesgabearen munduan ibiltzeko eskubideak defendatzen dizkik. Haren denboran mundu guztiak

sinestuna izan beharra zeukan, igandero mezatara joan beharra, Estatuak hori dena exijitzen ziolako, ez Elizak bakarrik. Baina kontu zaharrak dituk horiek.

—Bai eta ez. Nik ez diat esan nahi, lehenago sinesgabeen aurka intolerantea izan zen bezala, orain intoleranteak sinestunekin izan behar dugula. Baina zer egin behar da, erlijioa gizartean kaltegarria baldin bada: toleratu eta beste gabe utzi?

—Ez duk, bada, heuk esan, «comme du mariage» dela? Ba-zuentzat ona eta besteentzat txarra.

—Baina hori maila pertsonalean esaten dik, eta pertsonekin bazekeigu tolerantea izan behar dela. Baina, eta zer gizartean? Balio al dik gizartea hobetzeko? Beno, nik ez diat zalantzarik egiten, gizatalde bat edo elkarte bat hobetzeko balio duela. Erlijio guztietan ikusten duk, fedeak sekulako pertsonalitate apartak eta elkarte txalogarriak inspiratu dituela, gaisoak zaintzeko, pobreei laguntzeko, artea egiteko ere. Non zeudek, ordea, erlijioak hobetu dituen Estatu, polizia, nazioa, Parlamentua, Armada, merkataritza, produktio industrialak? Intolerantzia, erlijio-gerrak, Inkisizioa, etab., aldiz, hortxe zeudek. Eta horiek ez zegok toleratzerik.

Dideroten kapitulu karakteristiko bat daukagu hemen. Aitortu beharra daukat neuk ere, aspaldian kezkatzen nauela, oraindik ez dudala oso garbi ikusten. Diderotek ez du inoiz ukatu (erlijio-ara-zoekiko aburuetan zalantza-balantza handiak izan zituen bere bizitzan zehar), erlijioak norbaiti pertsonalki edo talde mugatu, konkretuari pribatuki mesede egin diezaiekeenik. Baina, oro har, bizitza publikoan eta sozialean erlijioari ez dio ikusten deus positiborik. «Dans aucun siècle et chez aucune nation, les opinions religieuses n'ont servi de base aux mœurs nationales», esaten du. Oso poliki kontrastatzen ditu grekoen eta erromatarren jainkoak («la canaille la plus dissolue») eta herrion moral zindoa («les plus honnêtes gens de la terre»). Kristautasunarekin gauzak alderantziz aurkitzen ditu: erlijio sublime bat kristautasuna bera, baina «est-ce qu'il y a des chrétiens? Je n'en ai jamais vu».

Zuzen uler bedi: hori ez da kristauen kritika bat, kristautasunarena baino. Zeren eta, esango luke Diderotek, Parisen bat-batean hogeit mila kristau egiaz kristau bihurtuko balira, Mendiko Sermoiaren arabera, ez gizarterik eta zibilizatorik eta ez ezer izango bait litzateke posible eta denak ero-etxeetan sartu beharko lirateke.

Adibidea etxean daukagu. Pertsonalki eta pribatuki bai, zuri eta neri balio diezaguke eta beste jende askori, geure jokabide par-

tikularretarako; baina zer balio du kristautasunak Euskadi askatzeko, esate baterako? Ez ote da enbarazo hutsa, Mirandek zioen moduan? Nola azkartu industria, bizkortu zientziak, eragin progreso historikoari ebangelioaren izenean? Nola aska, edo nola altxa herri bat, klase zapaldu eta zupatu bat, «dohatsu *zarete* pau-break, dohatsu *zarete* orain gosse zairetenok, dohatsu *zarete* orain nigarrez zaudetenok» horiekin, edo beste exigentzia haiekin, «onhets itzazue zuen etsaiak: ungi egiezue gaitzesten zaituztenei; othoitz egizue oldartzen zaizkizuenakgatik; mathela batean ioiten auenari, para iezok berzea ere: eta eure mantoa edekitzen drauanari, iakka ere ez tiezoala debeta»? 1965erako argi eta garbi planteatua zeukan Txillardegik problema hori, *Kristautasuna eta mundutar garaitzapena* saioan.

Diderotena, jarrera hauxe da:

C.—... Liburu inspiratueta bi moral dago: bata arrunta eta nazio denetan, kultu guztietan berdina, eta bete ere gutxi-gorabehera egiten dena; bestea, nazio bakoitzaren eta sinesten den kultu bakoitzaren propioa, tenploetan predikatzen dena, predikatu, etxeetan ohoratzen dena, ohoratu, eta bete, batere betetzen ez dena.

La Maréchale.— Eta nondik dator bitxikeria hori?

C.— Ezin-ezinezkoa izatek herri bat azpiratzea, pertsona melankoliko batzuri baino ez dagokien, eta beren plegu tristearen araber astatu duten araudi bati. Konstituzio monastikoekin gertatzen dena gertatzen da erlijioarekin: denborarekin denak lazotu egiten direla. Bere legera biltzen gaituen naturaren bultzada etengabekoari ezin eutsi dioten eldarnioak dira. Egizu, bada, gizabakoi-tzaren ona hain onura orokorrari loturik egotea, hiritar batek ia ezin izateraino gizarteari kalte egin, bere buruari ere kalte egin gabe; asegura iezaiozu onbideari saria, okerrari zigorra aseguratu diozun moduan; inolako kultu-diferentziarik gabe, edonolako girotan egon, merezimendua izan dadila, Estatuko kargurik altuenera eramaten duena; eta ez konta jende gaiztoen multzo txikitxo batekin baino, natura perbertso batek, ezerk erremediatu ezinda, biziora makurtzen dituenen multzotxo alegia. Andre Mariskalesa, tentazioa gertuegi dago eta ifernua urrunegi; ez dago zer alferrik itxaron, haurrei baino sinisterazterik ez dagoen hainbat eritzi bitxiren sistema batetatik: krimenera bultzatzen duena, gainera, espiazioaren erraztasunarekin; gizon kide bati egindako irainagatik barkapena eskatzera Jainkoarengana bidaltzen duena, eta, egiteko natural eta moralen ordenua, obligazio kimeriko batzuren ordenuari azpiratuz, doilortzen duena.

Igoal egunen batean etorriko naiz, Dideroti buruz luzekiago mintzatzeraz (ez da segurua: egunak bihar ere 24 ordu besterik ez du izango). *Le Neveu de Rameau*, *La Religieuse*, *Jacques le Fata-*

liste, irakurgai tentagarriak dira. Dena dela, orain, hurrengorako luzatu gabe, *Entretien d'un philosophe avec la Maréchale de ****-ko naturaren kontzeptu hori osatu nahi nuke piska bat, XVIII. mendearen oso propioa eta funtsezkoa delako. *Voyage de Bougainville*-tik arituko naiz. Rousseau gogoratzen du biziki (baina azkenean haserretu egin ziren biok).

Nahi duzu jakin ia gure miseria guztiaren historia laburra? Hona hemen. Behin batean bazen gizaki bat, gizaki naturala: gizaki honen barruan gizaki artifizial bat sartu dute gero; eta bizialdi guztia irauten duen gerra zibila sortu da leize-zuloan. Batean gizaki naturala da bortitzena; hurrengoan gizaki moral eta artifizialak zangoperatzen du; batean zein bestean, munstro gaisoa beti astindua, kateatua, tormentatua, bidean jausia; etengabe auhenka, beti zorigaitzokoa, duela behin loriaren entusiasmo faltsu batek transportatzen eta mozkortzen, edota ahalke faltsu batek makur-apaltzen duela eta abailtzen.

Horra gizadi zibilizatuaren zorigaitza. Naturaren inperioa ezin desegin daiteke gizonaren baitan. Edozein modutako trabak eta eragozpenak, aginduak eta zigorrak oposa dakizkioke («ez duzu ezagutuko zeure emaztea besterik», etab.); dena alferrik izango da. Horixe gertatzen da, hain zuzen: zenbat eta naturaren kontrarioa-goak aginduak, hainbat eta gutxiago betetzen dira, hainbat gogoragoak dago jarri beharra zigorrak, hainbat eta basaki zanpatzailago gizartea...

Si vous vous proposez d'en être le tyran, civilisez-le [gizon naturala]; empoisonnez-le de votre mieux d'une morale contraire à la nature; faites-lui des entraves de toute espèce; embarrassez ses mouvements de mille obstacles; attachez-lui des fantômes qui l'enfraient; éternisez la guerre dans la caverne, et que l'homme naturel y soit toujours enchaîné sous les pieds de l'homme moral. Le voulez-vous heureux et libre? ne vous mêlez pas de ses affaires: assez d'incidents imprévus le conduiront à la lumière et à la dépravation; et demeurez à jamais convaincu que ce n'est pas pour vous, mais pour eux, que ces sages législateurs vous ont pétri et maniéré comme vous l'êtes. J'en appelle à toutes les institutions politiques, civiles et religieuses: examinez-les profondément; et je me trompe fort, ou vous y verrez l'espèce humaine pliée de siècle en siècle au joug qu'une poignée de fripons se promettait de lui imposer. Méfiez-vous de celui qui veut mettre de l'ordre. Ordonner, c'est toujours se rendre le maître des autres en les gênant.

Eta Rousseau aipatu dugunez, (haren tema nagusiak bistan daude pasarteotan), gogora dezagun, hura ere Saint-Honoré kale honetantxe egon zela bizilagun, Ignazio Maria Altunaren etxean

bizi izan zenean. «La bruyante rue Saint-Honoré, esaten du Rousseauk *Aitorkizunetan*. Ezaguna da, genevetarra eta gure azkoitiar ilustratua («vertueux Altuna») beti sesioan ibiltzen zirela elkarrekin, denari eta edozeri buruz etengabeko eztabaidetan. Eta halere Rousseauk inoiz izan zuen adiskide minena izan omen zen Altuna hori. Baina ez dut orain kaleon historia gehiagorekin distraitu nahi.

Altuna, dena dela, ez zen euskaldun ilustratu bakarra. Euskal Herrian mugimendu ilustratu bizkorra egon zen XVIII. mendean, Frantziako influentziaren pean: Azkoitiako Zalduntxoak, etab. Dideroten *Entziklopediak* berak, Bergaran bakarrik, 11 harpidedun omen zituen. Baina ilustratuok Elizarekin eta giroarekin elkar-jo zuten. Lur jo zuteñ, egi esateko. Alferrik harrotzen gara Peñaflo-rida eta beste argizale handiez, Euskal Herriak sozialki ez zuen Ilustraziorik izan. Eta, lehenago, erlijio-gerrarik ez zuen izan, eta erlijio-askatasunaren eta tolerantziaren fenomenoza ere ezin izan zuen ezagutu, ondorioz. Erlijio-gerrak XIX. mendean ezagutu ditugu guk, sentimendu erromantiko sutsuen aroan, ez humanismoaren eta arrazionalismoaren garai zorrotzetan.

Ilustrazioa ez da erlijioaren kritika bakarrik. Gizarte batek bere barren gutzia kritikoki berraztertzea da, antolaera sozial eta ekonomikoetatik arteraino, pedagogiareino, erlijioraino. Baina ikusi dira, ikusi, Ilustrazioaren amorru berezia eta ondorio iraultzaileak lurralde tkatolikoetan, eraultza erlijiosoa ezagutu zutenetan baino askoz kiskalgarriagoak, ez bait da zaila asmatzea zergatik. Eta ez da zaila asmatzea, zergatik Euskal Herrian gaur egungo eztanda moral eta intelektualak hainbeste biolentzia sozial erakusten duen (ezin duen ez erakutsi). Historiak, naturak bezalatsu, ez bait du saltorik ematen, esan ohi denez, galdutako denbora lasterka bakarrik erre-kuperatzen da. Problema, ordea, ez dira zakarkeria gutxi-asko itsusi batzu, arloaren gogoetari behin eta berriro eman ezin diogun sakontasunaren falta baizik, geure presaren presaz beharbada.

Izan ere, azkeneko ehun urte honetan erlijioa eta politika nahas-turik dabilzkigu. Askatasun-borroka batetan gabilta eta (gizona bere osoan askatu nahi bada behintzat, bere gizartean alegia eta bere baitan) problemak ez zaizkigu planteatzen liburuetan eztabaidatzeko, praxi pertsonalean eta sozialean erabakitzeko baizik. Hon-ek, halere, ez luke gogoeta sakon bat eskusatu behar. Biolentzia eta moralasuna, edo ebangelioa, biolentziaren kondena ebangeli-koren bat erortzen denean (inoiz ez, omen, «politikoa») bihurtzen zaizkigu problema eta solasgai. Hildako Eтарren baten hiletak eramaten gaitu, ez beti, Elizaren eginkizunaz pentsatzera, edo ebange-lioak euskal borrokarekin zer ikusi behar duen galdetzera... Ezta-baida-puntu konkretu, mugatuak etengabe pizten zaizkigu. Problema bere osoan eta sustraietatik hartu eta miatu, Ilustrazioa galdua errekupeperatzekotan egin beharko litzatekeen moduan, ez

heredatu bakarrik, ez dugu inoiz egiten. Eta ez gehiegi arrazonatu nahiago duen sinesteko nahiz ez sinesteko jarrera intimoetara irris-tatzen da isil-isilik jende gehiena, arazo pribatu hutsa balitz bezala Euskal Herrian, eta historian, erlijioa.

XVI. eta XVII. mendeetan Euskal Herriari kristautasunak balio izan zion: zeinek esaten du XX. mendean ere balio behar dionik? Kristautasunak asko balio izan dio hainbat amari eta aitari: balio al dio semeari, ETAn? HBan, EEan? Eta zeintzu izango lirateke arrazoiak, ez diola edo ezin diola balio erantzuteko?... Apenas dira, aitortzen dut, afalondo baterako edo kalean pasian konpontzeko gaiak. Ez dira artikulatu-mutur honetan garbitzekoak ere. Diderotekin ari ginen. Eta ez dakit haren planteamoldeak eta soluzioak oso gogo-beteegarriak ote diren. Printzipiozko arazo bezala bai, arakatu ditu gaiok Diderotek, baina hark ere gehienbat soluzio pertsonal bezala erabaki ditu, gure modura, tolerantziaren eta askatasunaren izenean. Bakarrik, orduan adore pertsonal eta intelektual handia behar zela soluzio horretarako, eta orain komodoena horixe dela. Jarrai dezagun.

Ez dago, beraz, erlijioaren arazoa isolatuta planteatzerik. Gizaratearen antolaera gutzia planteatu behar da (ikusten da, Marxek nondik daukan, erlijioaren kritikari ekonomia politikoarenak segitu behar diolako). Gizonaren egiazko natura «korrumpitzen», edo behaztopatzen eta kateatzen duen gutzia. Gizona «askatzea» da kontua.

B.— Pasa ezazu historia, mendeena eta nazioena, antzinako nahiz modernoena, eta gizonak hiru kodigori azpiratuta aurkituko dituzi, naturaren kodigoari, kodigo zibilari eta kodigo erlijiosoari, eta elkarrekin bat inoiz etorri ez diren hiru kodigo hauetakoren bat haustera behartuta txandaka-txandaka; eta hortik sortu da (...) ez gizonik egon, ez hiritarrik, ez erlijiosorik inon egotea.

A.— Zuk, zalantza gabe, morala gizonen artean dirauten harreman eternoetan oinarrituz gero, apika lege erlijiosoak sobera legokeela, ondorioztatuko zenuke; eta lege zibilik egoteekotan, naturaren legearen aitortza besterik ez lukeela izan behar.

B.— Hori, gizon prestuak egin ordez, gaizkinak biderkatu nahi ez bada behintzat.

A.— Edo, hirurak gorde behar direla eritziko balitz, azkeneko biek lehenengoaren kalko garbi hutsak izan beharko lukete, eta besterik ez, gure bihotz-barrenetan zizelatua hura bait daramagu, eta bortitza ere bera izango bait da beti.

B.— Hori ez da zehatz-mehatz horrelaxe. Jaiotzakoan guk, ekarri, besterik ez dakargu, beste izaki batzuekiko antza baizik organizazioan, premia berberak, atsegin berdinetarako isuria eta oi-

naze berdinen higuin komuna: horra zerk duen zertzen gizona zer den, eta zerk oinarritu behar duen hari dagokion moralak.

«Beno, esan nuen orduan: guzti honekin nik heriotzaren kontu hartara etorri nahi nuen. Diderotena nik neuk maila pertsonalean ez dudala komikoa ikusten. Bai sinestea eta bai ez sinestea behar bezala erlatibatu direnean, bere logika du Dideroti gertatu zitzaionak, edo ez du inportantziarik. Alegia, ez zuen absolutizatzen bere ez-sinestea, XIX. mendeko batzuk egingo duten eran. Horrek humanoago bihurtzen du. Ahuleziaraino humano nahi baduzue, baina ahulezia gabeko humanitaterik ez dago; ala?».

—Bost axola Dideroten ahulezia pertsonalak orain, berrehun urtetara.

—Ez zekiat zer esan. Azkenean gizon bat bere doktrinak baino gehiago bere jarrerak duk seguru asko. Eta Dideroten kasuan behintzat, hark pentsatu ere halaxe pentsatzen zian. Inportantzia gizonaren berezko naturak baldin bazeukak, erlijioa gorabehera berdintsu duk.

«Azken finean, esan zioan Mariskalesak, le plus court est de se conduire comme si le vieillard existait».

C.— Même quand on n'y croit pas.

La Maréchale.— Et quand on y croirait, de ne pas compter sur sa bonté.

C.— Si ce n'est pas le plus poli, c'est du moins le plus sûr.

Haren heriotzako berrehun urtegarren honetan, hainbat gauza legoke aipagarriago, Dideroten omenez. Ez dakit hau dena nola biztu den orain berriro nere buruan. Haize-izpirik ez zebilen, gu Proventzatik Langres-era heldu ginen udaberri hartan, Maite eta biok (Diderotek beti sorterriko haizeak gogoratzen bait ditu). Baina udaberri epel, hori bat zen. Eta nolakoxe sorpresa izan zen guretzat, ustekabean «Hemen jaio zen Diderot» deskubritzea ate baten gainean. Aitzakia horrekin, irakurtzen hasi ginen, denbora pasa. Eta behingoan ohartu genuen, Dideroten idazkietan erreprezio moralak eta erlijiosoak duten inportantzia. Langres zaharrear, Herriko Enparantzatik Porte de Navarre-ra paseatzen imaginatzen dut orain «Filosofoa» (horrela deitzen zioten), Marneko landa berde, gozoak begiratzera herriko ttonktor inguruetan. «Nous parlerons, esanez bere buruari, contre les lois insensées jusqu'à ce qu'on les réforme; et, en attendant, nous nous y soumettrons. Celui qui, de son autorité privée, enfreint une mauvaise loi, autorise tout autre à enfreindre les bonnes. Il y a moins d'inconvénients à être

fou avec des fous, qu'à être sage tout seul. Disons-nous à nous-mêmes, crions incessamment qu'on a attaché la honte, le châtement et l'ignominie sont les plus grands de tous les maux». Haize berri fresko bat zen pentsamenduan.

J.A.O.